

ΑΘΗΝΑ ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΘΥΜΙΑ ΤΩΝ ΟΛΙΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΩΝ

Γιώργος Σταθάκης*, Κωστής Χατζημιχάλης**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι προσεγγίσεις για τις διεθνείς πόλεις έχουν κυριαρχήσει τα τελευταία χρόνια στη συζήτηση για την αστική ανάπτυξη. Οι περισσότερες αναπαράγουν προβλήματα θεωρίας, μεθόδου και πολιτικών που υπακούουν σε μια νεοφιλελεύθερη ρητορική, η οποία έχει επιβάλει μια «ενιαία σκέψη» στην οποία υποκύπτουν όλοι, ακόμα και ορισμένες προοδευτικές κυβερνήσεις ή αυτοδιοικήσεις σε όλες τις κλίμακες του χώρου. Για την Αθήνα, ο διεθνής της ρόλος έχει αναδειχθεί ως κύριος στόχος από μια σειρά μελετών και συνεδρίων με αφορμή την Ολυμπιάδα του 2004. Στο κείμενο αυτό αναπτύσσουμε τις έντονες επιφυλάξεις μας: α) αν η Αθήνα μετά τους Ολυμπιακούς και μετά τις στρατηγικές παρεμβάσεις μπορεί να μετεξελιχθεί σε μια διεθνή πόλη έστω 2ης βαθμίδας (όπως προτείνουν έρευνες και δημοσιεύσεις που αναλύονται στη συνέχεια), και, το σπουδαιότερο, β) αν μια παρόμοια προσπάθεια μπορεί να έχει τις θετικές επιπτώσεις στη μητροπολιτική περιοχή και στην υπόλοιπη χώρα που επαγγέλλονται οι υποστηρικτές της.

Athens as a "World" City: From the Anxiety of the Few to the Reality of the Majority

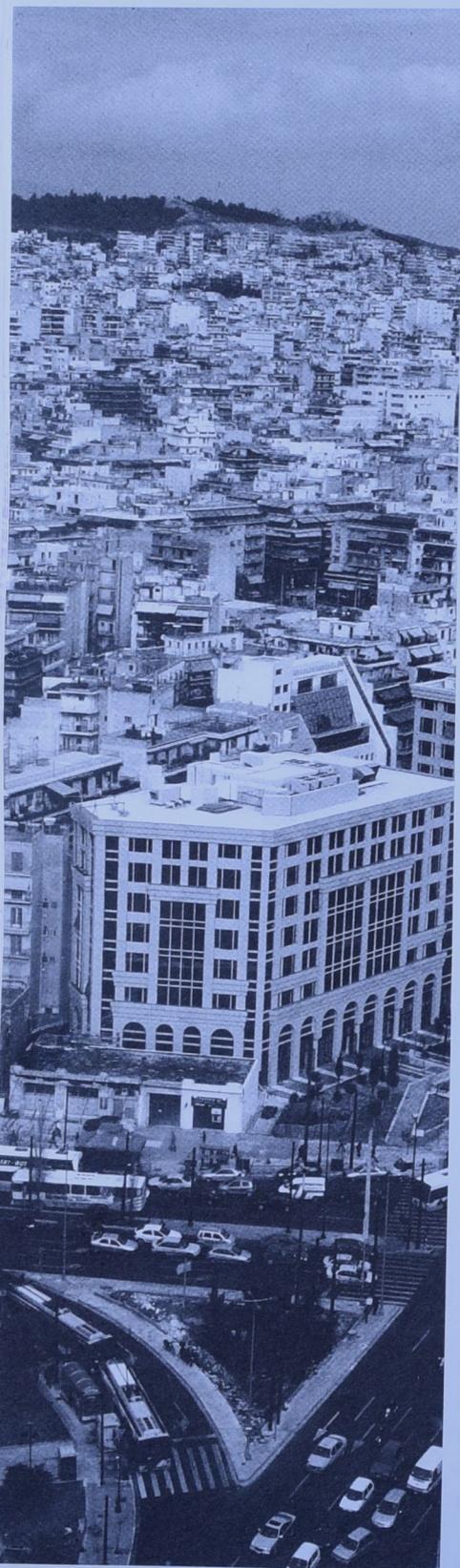
Giorgos Stathakis, Costis Hadjimichalis

ABSTRACT

Approaches on world cities, including issues of efficiency and competition among cities, have recently dominated urban debates. The majority of these approaches reproduce problems of theory, method, and policies as they fold to a neo-liberal rhetoric, imposing a "unified thinking" to all, even to some progressive local and city planners and governments. For Athens, its world role is promoted, planned, and discussed in many research and policy documents and conferences, taking as an opportunity the Olympic Games in Athens 2004. In this paper we address our deep reservations about (a) the prospect of Athens gaining a world position after the Olympics and after the strategic interventions throughout the city, and (b) the very positive effects to the metropolitan region and to the country from such a planning policy, as promised by the local "World City" ideologists.

* Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, e-mail: stathakis@econ.sa.uoc.gr.

** Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: hadjimichalis@hua.gr.

1. Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του 1990 οι έρευνες για τις πόλεις, στα πλαίσια της αστικής γεωγραφίας και της πολεοδομίας, γνώρισαν μια στροφή στις προσεγγίσεις τους. Αφήσαν πίσω τους τις αναλυτικές και κριτικές προσεγγίσεις νεο-βεμπριανού τύπου και της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και κατευθύνθηκαν προς «μετά-προσεγγίσεις» –μεταμοντέρνες, μετα-στρονκτουραλιστικές και μετα-αποικιοκρατικές– στις οποίες ιδιαίτερο βάρος είχαν, για την αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, οι πολιτισμικές σπουδές και η λεγόμενη «πολιτισμική στροφή» (βλ. Amin & Thrift 2002).

Παράλληλα με την παραπάνω στροφή, αναπτύχθηκε και μια περισσότερο οικονομική προσέγγιση, σαφώς επηρεασμένη από τη φιλολογία περί παγκοσμιοποίησης, για τις παγκόσμιες ή διεθνείς πόλεις (βλ. Friedmann & Wolf 1982, Sassen 1991). Επαναλαμβάνοντας μονότονα τα ίδια επιχειρήματα και υποθέσεις, οι δημοσιεύσεις αυτές περιέχουν μία ταυτολογία: διεθνείς ή παγκόσμιες πόλεις είναι όσες έχουν μεγάλες συγκεντρώσεις ορισμένων ήδη διεθνοποιημένων οικονομικών δραστηριοτήτων που αποτελούν συγχρόνως και τις ναυαρχίδες του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού, όπως π.χ., χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, έδρες διεθνών οργανισμών και πολυεθνικών επιχειρήσεων, διεθνή κέντρα πολιτιστικών εκδηλώσεων, ισχυρά χρηματιστήρια, κόμβους διεθνών μεταφορών κ.ά. Από τα επιχειρήματα αυτά προκύπτει στη συνέχεια και η αντίστοιχη επιχειρηματολογία για τις προτεινόμενες πολιτικές: όσες πόλεις επιθυμούν να γίνουν διεθνείς, να «βρουν μια θέση στον παγκόσμιο χάρτη», θα πρέπει να μιμηθούν το υπόδειγμα των ήδη διεθνών πόλεων και να προσελκύσουν αντίστοιχες δραστηριότητες.

Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν πολλά προβλήματα θεωρίας, μεθόδου και πολιτικών. Θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε ορισμένα από αυτά εξετάζοντας τη σχετική ελληνική προβληματική για το διεθνή ρόλο της Αθήνας. Ο τελευταίος έχει αναδειχθεί ως κύριος στόχος από μια σειρά μελετών και συνεδρίων με αφορμή την Ολυμπιάδα του 2004. Αναμφισβήτητα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες θα κάνουν διεθνώς γνωστή την Αθήνα και θα προωθήσουν τα «προϊόντα» Αθήνα και Ελλάδα.¹ Διατηρούμε όμως έντονες επιφυλάξεις: α) αν η Αθήνα μετά τους Ολυμπιακούς και μετά τις στρατηγικές παρεμβάσεις μπορεί να μετεξελιχθεί σε μια διεθνή πόλη έστω 2ης βαθμίδας (όπως προτείνουν έρευνες και δημοσιεύσεις που αναλύονται στη συνέχεια), και, το σπουδαιότερο, β) αν μια παρόμοια προσπάθεια μπορεί να έχει τις θετικές επιπτώσεις (στη μητροπολιτική περιοχή και στην υπόλοιπη χώρα) που επαγγέλλονται οι προπαγανδιστές της.

Η διεθνοποίηση των πόλεων ως διαδικασία προϋπήρχε της ανακάλυψής της από τους σημερινούς αναλυτές. Ορισμένοι μάλιστα ιστορικοί των πόλεων υποστηρίζουν ότι το 18ο και 19ο αιώνα οι διεθνείς πόλεις ήταν περισσότερες από τις σημερινές και με πυκνότερες διασυνδέσεις (Piniol 2000). Οι σύγχρονες πόλεις συγκροτήθηκαν ιστορικά σε συνάφεια με διεθνείς δραστηριότητες, όπως η εμπορευματοποίηση της παραγωγής της αγροτικής ενδοχώρας, η βιομηχανική συσσώρευση, η ανάπτυξη χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων, το διεθνές εμπόριο, οι υπηρεσίες και η ναυτιλία. Οι πόλεις συμμετείχαν και συμμετέχουν σε ένα διεθνές δίκτυο παραγωγής και διακίνησης εμπορευμάτων, υπηρεσιών, κίνησης κεφαλαίων και ιδεών, μετακίνησης ανθρώπων. Πιστεύουμε λοιπόν στην ανοικτότητα, τον κοσμοπολιτισμό και την ανάμιξη πολιτισμών και ιδεών που φέρνει ο διεθνισμός στις πόλεις και κάνει τους πολίτες, όπως έλεγε ο Max Weber, «ελεύθερους

1. Στο κείμενο αυτό δεν θα ασχοληθούμε με τις ευρύτερες οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας και στην υπόλοιπη Ελλάδα, που αποτελεί αντικείμενο άλλης εργασίας σε εξέλιξη.

και εύστροφους». Αυτό όμως που μας ανησυχεί είναι οι συνέπειες από μια προγραμματισμένη προσπάθεια διεθνοποίησης ακολουθώντας τις κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις. Ειδικά για την Αθήνα, υπόθεσή μας είναι ότι η προσπάθεια αυτή, πέρα από την αμφισβητούμενη εφικτότητά της, απαιτεί μια τεράστια κινητοποίηση πόρων που αφορά τελικά έναν πολύ μικρό αριθμό κατοίκων της και ένα πολύ μικρό γεωγραφικό τμήμα της, ενώ οι υπόλοιποι/ες και η υπόλοιπη πόλη «παραμένουν στα λασπόνερα», όπως μεταφορικά μας θυμίζει ο Gynnar Myrdal.

2. Οι κυρίαρχες προσεγγίσεις για τις διεθνείς πόλεις

Όπως σημειώσαμε στην αρχή, η έννοια των διεθνών πόλεων έχει αναπτυχθεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 παράλληλα με τη σχετική συζήτηση για τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Το νεοφιλελεύθερο πολιτικό σχέδιο έχει πολλές εκφάνσεις και δεν πρέπει να ταυτίζεται μόνο με τις ακραίες εκδοχές του τύπου Thatcher, Reagan και Αργεντινής. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες είχε μεγάλη διάχυση και επιρροή σε όλο τον κόσμο, αντίστοιχη ίσως με τον κεϋνσιανισμό και την έννοια της κρατικής παρέμβασης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διάχυση αυτή επιτεύχθηκε μέσω οργανισμών όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΠΟΕ, η GATT, ο ΟΟΣΑ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ορισμένα από τα κεντρικά νεοφιλελεύθερα επιχειρήματα, όπως η εργασιακή ευελιξία, η δημοσιονομική λιτότητα, η ελεύθερη διακίνηση επενδύσεων, ο ανταγωνισμός μεταξύ πόλεων και περιφερειών, η «επιχειρηματική πόλη» και η αντικατάσταση του πολεοδομικού προγραμματισμού από επιλεκτικές παρεμβάσεις, είναι μερικές από τις έννοιες που θεωρούνται πλέον «δεδομένες», επιβαλλόμενες άνωθεν σαν «φυσικοί νόμοι». Ωστόσο, και αντίθετα με την κλασική νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, που υποστηρίζει ότι οι δυνάμεις της αγοράς λειτουργούν ανεξάρτητα από οποιαδήποτε «τοπικότητα», εμείς υποστηρίζουμε ότι η γεωγραφική ενσωμάτωση της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης σε συγκεκριμένους τόπους, πόλεις και περιφέρειες παράγει διαφορετικά αποτελέσματα, αυτό που οι Brenner & Theodore (2002) περιγράφουν ως *υπαρκτό νεοφιλελευθερισμό*. Μια εφαρμογή αυτής της διαφοροποιημένης ενσωμάτωσης είναι και οι διεθνείς πόλεις σε σχέση με τις υπόλοιπες, καθώς και οι δυνατότητες που έχουν ή δεν έχουν κάποιες άλλες να γίνουν διεθνείς.

Όλες σχεδόν οι απόψεις συμφωνούν ότι αυτό που ξεχωρίζει τις διεθνείς πόλεις από τις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις του κόσμου δεν είναι τα πληθυσμιακά μεγέθη αλλά η παρουσία *επιτελικών κέντρων* μεγάλων επιχειρήσεων (βιομηχανικών, χρηματοπιστωτικών, ασφαλιστικών, τηλεπικοινωνιακών κ.ά.), διεθνών οργανισμών, χρηματιστηρίων καθώς και η λειτουργία τους ως μεταφορικών κόμβων (βλ. μεταξύ άλλων Thrift 1989, Sassen 1991). Δευτερευόντως, αναφέρονται ο πολιτικός και ο πολιτισμικός ρόλος των πόλεων.

Αρκετά αντιπροσωπευτική αυτής της λογικής είναι η έρευνα των Short et al. (1996), η οποία έχει το επιπλέον προσόν της καλής τεκμηρίωσης. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι ένα σημαντικό μειονέκτημα όλων των ερευνών για τις παγκόσμιες πόλεις είναι η απουσία αξιόπιστων και συγκρίσιμων δεδομένων. Γι' αυτό προχώρησαν σε μια προσεκτική και τεκμηριωμένη συλλογή δεδομένων για πέντε δείκτες. Ο πρώτος αφορούσε στη λειτουργία των πόλεων ως *χρηματοπιστωτικών κέντρων* (κριτήριο: έδρες τραπεζών ως προς τα ενεργητικά, 1994)

και κατέληξε στην ιεραρχία: Τόκιο, Παρίσι, Φραγκφούρτη, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Οσάκα, Βρυξέλες, Πεκίνο, Μόναχο, Μιλάνο. Ο δεύτερος αφορούσε στη *σημασία των χρηματιστηρίων των πόλεων* (κριτήριο: η συνολική αξία συναλλαγών ανά έτος) και η ιεραρχία ήταν για το 1995: Νέα Υόρκη, Τόκιο, Λονδίνο, Παρίσι, Φραγκφούρτη, Τορόντο, Ζυρίχη, Χονγκ-Κονγκ, Άμστερνταμ, Σίδνεϋ. Ο τρίτος αφορούσε στην παρουσία εδρών των 100 μεγαλύτερων βιομηχανιών του κόσμου (κριτήριο: από τις 100 μεγαλύτερες βιομηχανίες που παρουσιάζει το περιοδικό *Fortune*, ποιες είναι χωροθετημένες σε κάθε πόλη) και η ιεραρχία ήταν το 1995: Τόκιο, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Σικάγο, Σεούλ, Οσάκα, Παρίσι, Σαν Φρανσίσκο, Μόναχο, Ρώμη. Ο τέταρτος αφορούσε στην *κίνηση των αεροδρομίων* (κριτήριο: αριθμός επιβατών ανά έτος) και η ιεραρχία για το 1995 ήταν: Λονδίνο, Παρίσι, Φραγκφούρτη, Χονγκ-Κονγκ, Νέα Υόρκη, Τόκιο, Άμστερνταμ, Σιγκαπούρη, Ζυρίχη, Μαϊάμι. Και, τέλος, ο πέμπτος δείκτης αφορούσε στην *τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων*. Αρχίζοντας από το 1964 είχαμε: Τόκιο, Πόλη του Μεξικού, Μόναχο, Μόντρεαλ, Μόσχα, Λος Άντζελες, Σεούλ, Βαρκελώνη, Ατλάντα και Σίδνεϋ. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία θα μπορούσε να τοποθετηθεί και η Αθήνα του 2004.

Από την παραπάνω παρουσίαση της εργασίας των Short et al. (1996) επαληθεύεται κατ' αρχάς η κυριαρχία των «πραγματικά διεθνών πόλεων», όπως εύστοχα παρατηρεί ο N. Thrift (1989), δηλαδή των Τόκιου, Νέας Υόρκης, Λονδίνου και Παρισιού, όχι όμως πάντα με την ίδια σειρά. Σύμφωνα με τα κριτήρια των μελετητών, εμφανίζονται ως διεθνείς πόλεις ευρωπαϊκά αστικά συγκροτήματα μικρά ως προς τον πληθυσμό, όπως η Ζυρίχη, ή μεσαίου μεγέθους, όπως το Μόναχο, το Μιλάνο και η Ρώμη, τα οποία απουσιάζουν από άλλες μελέτες. Και, τέλος, από τις πόλεις που φιλοξένησαν Ολυμπιακούς Αγώνες μόνο το Τόκιο εμφανίζεται ως διεθνής πόλη σε όλα τα κριτήρια, το Μόναχο σε δύο και η Σεούλ σε ένα. Πόλεις όπως το Λος Άντζελες, η Μόσχα, το Μόντρεαλ και η πολυδιαφημισμένη στην Ελλάδα Βαρκελώνη απουσιάζουν εντελώς. Αυτή είναι ήδη μια πρώτη ένδειξη της προβληματικής για μας συσχέτισης και χρήσης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας για την ανάδειξη της πόλης ως διεθνούς. Αλλά σε αυτό θα επανέλθουμε.

Πέρα όμως από τις ειδικές παρατηρήσεις που μόλις αναφέρθηκαν, θα πρέπει να σημειώσουμε μια σειρά γενικότερων προβλημάτων, κοινών σε όλες τις έρευνες για τις διεθνείς πόλεις, και τα οποία εντοπίζονται σε μελέτες όπως των Langdale (1989), Mashimura (1992), Meyer (1991), O'Brien (1992), Sassen (1994), Scott (2001), Coffey & Bailly (1996) και Short et al. (1996). Αναλύουμε παρακάτω πέντε από αυτά τα προβλήματα.

Πρώτον, η ανάλυση και τα σχετικά επιχειρήματα εστιάζονται μονομερώς στις διεθνείς πόλεις των πλουσίων χωρών, αναπαράγοντας έτσι ένα «δυτικό εθνοκεντρισμό», ο οποίος στη συνέχεια αποκτά συμβολική σημασία θεωρίας με μια υποτιθέμενη καθολικότητα, επειδή ακριβώς προέρχεται από τη Δύση και όχι γιατί έχει μια πραγματική οικουμενικότητα (Robinson 2002, Gugler 2004). Έτσι, οι διεθνείς πόλεις της Δύσης γίνονται υποδείγματα για τον υπόλοιπο κόσμο χωρίς να λαμβάνονται υπόψη άλλες παράμετροι, π.χ. πολιτισμός, θρησκεία κ.λπ. Αν, για παράδειγμα, ετίθετο το κριτήριο των ισλαμικών διεθνών δικτύων (οικονομικών, πολιτικών, θρησκευτικών), η γνωστή ιεραρχία των διεθνών πόλεων θα άλλαζε εντελώς.

Δεύτερον, στις κυρίαρχες προσεγγίσεις δεν αναλύονται οι διαδικασίες μέσω των οποίων απέκτησαν τα όποια δυναμικά κοινωνικά και οικονομικά χα-

ρακτηριστικά που τις έκαναν διεθνείς, αλλά προ-επιλέγεται μια σειρά κριτηρίων-δεικτών (συχνά με ελάχιστη θεωρητική τεκμηρίωση) με τα οποία βαθμονομούνται και ιεραρχούνται οι διάφορες πόλεις (Robinson 2002). Πρόκειται για στατική φωτογράφιση των πόλεων και αξιολόγησή τους μέσω μιας διακριτής προκατάληψης υπέρ κάποιων οικονομικών δραστηριοτήτων για τις οποίες, με τρόπο αυθαίρετο, γίνεται η υπόθεση ότι είναι δυναμικές και διαχέουν προς τα κάτω και προς τα πίσω μόνο θετικά αποτελέσματα. Επανερχεται έτσι η ιδέα της «εξαγωγικής βάσης» ως πρωταρχικός παράγων της δυναμικής εξέλιξης των πόλεων, υποδηλώνοντας ότι τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα είναι δεδομένα και ότι η απουσία εξαγωγικής βάσης καθιστά τις πόλεις στάσιμες και εσωστρεφείς. Η προκατάληψη αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά αντανακλά το ιδεολογικό και επιχειρησιακό βάρος που έχουν οι συγκεκριμένες δραστηριότητες στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Τρίτον, στις σχετικές αναλύσεις σπάνια γίνεται λόγος για το ιστορικό βάθος της δυναμικότητας των διεθνών πόλεων, και η συζήτηση περιορίζεται μόνο στις σημερινές δυναμικές δραστηριότητες που περιλαμβάνουν. Με τον τρόπο αυτόν αγνοείται επιδεικτικά ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και οι αλλαγές του. Στη θέση του μπαίνει ένας νεοφιλελεύθερος βολονταρισμός, σύμφωνα με τον οποίο αρκεί μια πόλη να προσελκύσει τώρα τις δραστηριότητες της νέας οικονομίας για να καταστεί διεθνής. Συγχρόνως, δεν γίνεται η απαραίτητη συσχέτιση με τη δυναμικότητα των αντίστοιχων εθνικών και περιφερειακών οικονομιών: οι πόλεις προσεγγίζονται ως ανθύπαρκτοι, ανεξάρτητοι τόποι, ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους, χωρίς εθνική ενδοχώρα. Η σημαντική αυτή παραγνώριση επιτρέπει στη συνέχεια να αποσιωπούνται οι δυνατότητες που είχαν και έχουν ορισμένα εθνικά κράτη για σημαντικές γεωπολιτικές πρωτοβουλίες, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τη διεθνή σημασία κάποιων πόλεων. Η Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, το Παρίσι και το Τόκιο, για παράδειγμα, δεν θα ήταν αυτό που είναι χωρίς το ειδικό παλαιο- και νεο-ιμπεριαλιστικό βάρος (οικονομικό και στρατιωτικό) των ΗΠΑ, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιαπωνίας αντίστοιχα (Harvey 2003).

Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, στις δημοσιεύσεις και στα επιχειρήματα για το αν μια πόλη είναι διεθνής ή όχι, υπάρχει απουσία συγκριτικών δεδομένων και σπάνια παρουσιάζονται πρωτογενείς πηγές. Αυτό αποτελεί το τέταρτο πρόβλημα. Η κυριαρχία πόλεων όπως το Τόκιο, η Νέα Υόρκη και το Λονδίνο θεωρείται δεδομένη αντί να αποδεικνύεται. Έτσι, πέρα από την προβληματικότητα της προσέγγισης μέσω δεικτών, συχνά οι ερευνητές θεμελιώνουν τις βεβαιότητές τους σε άλλους μελετητές χωρίς να κάνουν έλεγχο των δεδομένων, και αυτό συνεχίζεται επ' άπειρον. Σε επίπεδο πολιτικών υπάρχει αντίστοιχο πρόβλημα: δεν αποδεικνύεται η συσχέτιση διεθνούς ρόλου και αναπτυξιακής δυναμικής, αλλά οι δημοσιεύσεις περιορίζονται σε γενικόλογες υποθέσεις περί «θετικών αποτελεσμάτων», επαναφέροντας στη μνήμη τα γνωστά λάθη του παρελθόντος, όπως π.χ. με τις επενδύσεις σε καθυστερημένες περιοχές και την «αυτόματη» επίλυση όλων των τοπικών προβλημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ευρύτερο Λονδίνο μόνο το 29% της απασχόλησης έχει άμεση ή έμμεση σχέση με τις διεθνείς/παγκόσμιες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εκεί (βλ. Gughar 2004).

Τέλος, το πέμπτο βασικό πρόβλημα στην κυρίαρχη προσέγγιση των διεθνών πόλεων είναι η παραγνώριση των βασικών ερωτημάτων της αστικής και κοινωνικής γεωγραφίας και πολεοδομίας (Harvey 2000). Ακολουθώντας μια τυπικά νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, αναπτύσσεται ένα μονόπλευρο ενδιαφέρον για

τις δραστηριότητες της «νέας οικονομίας» και μια επιδεικτική αδιαφορία για τα καθημερινά προβλήματα και τις καθημερινές ανάγκες στις πόλεις, όπως η κατοικία/κατοίκηση, η δομή της ιδιοκτησίας της γης και η γαιοπρόσδος, η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης, η κοινωνική συνοχή και η αντιμετώπιση της ανεργίας, οι τεχνικές υποδομές, οι άτυπες δραστηριότητες και οι οικονομικοί μετανάστες, η μόλυνση και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και, τέλος, τα φαινόμενα «κάθαρσης-αναβάθμισης κέντρων πόλεων» (gentrification). Οι λιγοστές επιτυχημένες δραστηριότητες που ενδιαφέρουν τους διεθνείς δείκτες αφορούν πολύ μικρά τμήματα των πόλεων και αντίστοιχα μικρά τμήματα του πληθυσμού, τα οποία είναι συχνά αποκλεισμένα από την υπόλοιπη πόλη.

Κατά έναν αντιφατικό τρόπο, οι κυρίαρχες προσεγγίσεις για τις διεθνείς πόλεις αμφισβητούν την ίδια την έννοια της «δυτικής πόλης». Για τον Simmel, ήταν η αρχή της εσωτερικής διαφοροποίησης της πόλης που δημιουργούσε μια συνεχή αποσπασματικότητα στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πεδίο και τροφοδοτούσε τις διαφορετικές προσλήψεις του αστικού χώρου, την εικόνα του κατακερματισμού της αστικής εμπειρίας. Για τον Weber, η σταδιακή κυριαρχία του οικονομικού ορθολογισμού ήταν αυτή που δημιουργούσε συνεκτικούς κρίκους στο εσωτερικό της πόλης, ενώ για τις πιο μαρξιστικές προσεγγίσεις η μετατροπή της πόλης σε πεδίο συνδυασμένης συγκέντρωσης κεφαλαίου και πολιτικής εξουσίας ήταν που καθόριζε τη δυναμική της (Katznelson 1992). Τα ιστορικά δεδομένα φαίνεται να ακυρώνουν κάθε έννοια ομοιογένειας και γραμμικής εξέλιξης των πόλεων. Αντίθετα, η σημερινή νεοφιλελεύθερη φιλολογία περί διεθνών ή παγκόσμιων πόλεων εμφανίζει τις «δυτικές πόλεις» ως σχετικά ομοιογενείς, χωρίς εσωτερικά προβλήματα και με περιορισμένες προοπτικές, εφόσον υπόκεινται στις κανονικότητες των εθνικών ή τοπικών αγορών (O'Brien 1992). Ο βαθμός διεθνοποίησης φαίνεται να συγκροτεί το σημαντικότερο κριτήριο για τη δυναμική και τις προοπτικές των πόλεων, αλλά και τον επιθυμητό προγραμματικό στόχο σε βάρος άλλων προτεραιοτήτων.

Συνοψίζοντας, η κυρίαρχη προσέγγιση για τις διεθνείς πόλεις *επιβαρύνει τις νεοφιλελεύθερες επιλογές* προωθώντας μόνο κάποιους τομείς για τους οποίους ενδιαφέρεται η παγκόσμια οικονομία, αγνοώντας τους υπόλοιπους και αγνοώντας τα εκάστοτε τοπικά δεδομένα και τις τοπικές ανάγκες. Οι πόλεις και οι χώρες πληρώνουν υψηλό τίμημα για την προσέλκυση αυτών των δραστηριοτήτων, οι οποίες συχνά δεν ενσωματώνονται στις τοπικές αλυσίδες παραγωγής αξιών, ενώ με την πρώτη ευκαιρία θα μετακινηθούν αλλού.

3. Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας

Οι αναφορές της διεθνούς βιβλιογραφίας στο διεθνή ρόλο της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας είναι από περιορισμένες έως ανύπαρκτες. Η σχετική ελληνική βιβλιογραφία για τις διεθνείς πόλεις, και ειδικά για την Αθήνα, είναι και αυτή περιορισμένη (Πυργιώτης 1996, Χάλαρης 1997, ΟΡΣΑ 1999, Πετράκος & Οικονόμου 1999, Οικονόμου 2000, Συνέδριο «Ένα Όραμα για την Αθήνα» 1996). Η σημαντικότερη όμως συμβολή είναι το βιβλίο των Οικονόμου κ.ά. (2001) με τίτλο *Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας: σημερινή κατάσταση και στρατηγική για την ανάπτυξή του*.² Η εργασία αυτή στηρίζεται σε αντίστοιχο ερευνητικό πρόγραμμα και αποτελεί την πληρέστερη και πλέον τεκμηριωμένη άποψη στην Ελ-

2. Μια εκτεταμένη σειρά σχετικών ερευνητικών προγραμμάτων που ανέθεσε το ΥΠΕΧΩΔΕ και ο ΟΡΣΑ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Εργαστήριο Πολεοδομικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού, δεν θα αναφερθούν ειδικά, επειδή συνοψίζονται στο παραπάνω βιβλίο.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ

λάδα για την ανάγκη αναβάπτισης του διεθνούς ρόλου της Αθήνας. Δυστυχώς όμως, τα προβλήματα που εντοπίσαμε ήδη στις κυρίαρχες προσεγγίσεις δεν αποφεύχθηκαν ούτε στην περίπτωση της Αθήνας. Στις παραπάνω έρευνες και δημοσιεύσεις, οι υποθέσεις, οι αναλύσεις και τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται μοιάζουν εγκλωβισμένα μεταξύ μιας ανάγκης για τεχνοκρατική υποστήριξη της καθαρά πολιτικής επιλογής για κατάκτηση μιας διεθνούς θέσης για την Αθήνα και των έτσι κι αλλιώς προβληματικών κριτηρίων-δεικτών για το πότε μια πόλη είναι/γίνεται διεθνής. Σε αυτό τον εγκλωβισμό κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, που θεωρούνται από όλες τις δημοσιεύσεις σημαντική ευκαιρία διεθνούς προβολής της Αθήνας. Χρησιμοποιώντας την πρόταση των Brenner & Theodore (2002) περί «υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού», σημειώνουμε ότι στην Αθήνα οι προτάσεις και τα έργα για τη διεθνοποίηση ακολουθούν μια μικρομεσαία, εκπτώχευμένη εκδοχή και απέχουν από τις «καθαρές» νεοφιλελεύθερες πολιτικές και πρακτικές που εντοπίσαμε στη διεθνή βιβλιογραφία. Παρακάτω επιχειρούμε να συνοψίσουμε τα 6 σημαντικότερα κατά τη γνώμη μας επιχειρήματα για το αν και πώς μπορεί να καταστεί η Αθήνα διεθνής πόλη, παραθέτοντας συγχρόνως την κριτική μας.

3.1. Διεθνής πόλη «δεύτερης βαθμίδας»

Ένα πρώτο και βασικό επιχείρημα είναι ότι η αναβάθμιση του διεθνούς ρόλου της Αθήνας είναι ένα δύσκολο, αλλά απαραίτητο για την ίδια και για τη χώρα, επιχείρημα. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι:

«... η δυνατότητα ανόδου της Αθήνας στην ευρωπαϊκή ιεραρχία των αστικών κέντρων είναι εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς είναι δύσκολο να αποσπάσει λειτουργίες από άλλες ανταγωνιστικές μητροπόλεις, ακόμη και από αυτές του Νότου (Μαδρίτη, Μιλάνο, Βαρκελώνη)» (Οικονόμου κ.ά. 2001: 43).

Στη συνέχεια όμως τονίζεται ότι κάτι τέτοιο δεν είναι ανέφικτο και οι προσπάθειες θα πρέπει να στοχεύουν σε μια θέση στη «δεύτερη βαθμίδα», επειδή η Αθήνα είναι αδύνατο να κατακτήσει μια θέση στην πρώτη. Έτσι, η Αθήνα μπορεί:

«... να κινηθεί στη βαθμίδα μιας δεύτερης σειράς διεθνούς μητρόπολης με σχετικά ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (που σημαίνει αντιστρόφως περιορισμένη εξειδίκευση) και μεγάλο γεωγραφικό εύρος αναφοράς» (Οικονόμου κ.ά. 2001: 133).

Με τον όρο δεύτερη σειρά οι συγγραφείς θεωρούν μια τάξη μεγέθους «ανώτερη από αυτή που σήμερα ανήκει η Αθήνα». Δεν παρουσιάζουν όμως στο βιβλίο τις, κατά τη γνώμη τους, βαθμίδες διεθνοποίησης των πόλεων, δεν αναφέρουν αν πρόκειται μόνο για ευρωπαϊκές ή παγκόσμιες πόλεις και δεν παραθέτουν τα κριτήρια που χρησιμοποιούν. Ενώ ακολουθούν την ιδεολογία των κυρίαρχων προσεγγίσεων για τις διεθνείς πόλεις που κριτικάραμε, δεν αποτιμούν με εμπειρική έρευνα κάποιους δείκτες για να αποδείξουν τις υποθέσεις τους. Έτσι, δεν γίνεται αντιληπτό γιατί η Αθήνα βρίσκεται στη βαθμίδα που υπονοούν, ποιες άλλες πόλεις είναι στην ίδια βαθμίδα, ποιες είναι στη «δεύτερη βαθμίδα» όπου επιδιώκει να ανέλθει η Αθήνα, ποιες είναι στην πρώτη κ.ο.κ. Οι ελ-

λείψεις αυτές, που χαρακτηρίζουν και τις άλλες δημοσιεύσεις, οδηγούν την όλη επιχειρηματολογία στο πιο κρίσιμο σημείο της σε γενικολογίες και υπερβολικές προβλέψεις. Για παράδειγμα, ο Οικονόμου (2000) υποστηρίζει ότι, αν δεν γίνει διεθνής μητρόπολη η Αθήνα, η εναλλακτική εκδοχή είναι «μια γενικευμένη παρακμή ή μια παραδοσιακού τύπου διόγκωση» (σ. 460), χωρίς όμως να αιτιολογεί επαρκώς αυτές τις προβλέψεις και, το κυριότερο, χωρίς να τεκμηριώνει πώς φτάσαμε σε αυτές τις διλημματικού τύπου επιλογές. Αντίστοιχα διλήμματα εμφανίζονται και στο βιβλίο των Οικονόμου κ.ά. (2001), όπου η επίτευξη ενός διεθνούς ρόλου εμφανίζεται ως προϋπόθεση για τη μη περιθωριοποίηση της πόλης και της χώρας (σ. 133), χωρίς να γίνεται σαφές τι σημαίνει περιθωριοποίηση και ποιους αφορά.

3.2. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες

Η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων αποτελεί, σε όλη τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία, τη σημαντικότερη ευκαιρία για την ανάδειξη ενός αναβαπτισμένου διεθνούς ρόλου για την Αθήνα. Οι υποθέσεις αυτές συμπληρώνονται με μία προϋπόθεση: την ομαλή και επιτυχή σε όλα τα επίπεδα διεξαγωγή των αγώνων, και υποστηρίζουν ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες θα λειτουργήσουν ως καταλύτης για την ολοκλήρωση των τεχνικών υποδομών και για τη διαφήμιση της πόλης (χρησιμοποιούν τον όρο *city marketing*).

Αναμφισβήτητα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούν κορυφαίο διεθνές γεγονός για τη χώρα και την πρωτεύουσά της. Αν όμως αυτοί θα συμβάλουν και μακροπρόθεσμα στην αναβάθμιση του διεθνών ρόλου τους, αυτό είναι κάτι που μένει να αποδειχθεί. Οι αγώνες μπορεί να λειτουργήσουν ως καταλύτης για διάφορα χρονίζοντα προβλήματα τεχνικών υποδομών της πόλης, με πολλές όμως παράπλευρες απώλειες, τις οποίες δεν θα σχολιάσουμε σε αυτό το κείμενο.³ Με εξαίρεση όμως τον τουρισμό, τον πολιτισμό και την αναψυχή, η διεθνής διαφήμιση της πόλης και της χώρας και η ολοκλήρωση των τεχνικών υποδομών είναι αμφίβολο αν θα λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της διεθνοποίησης της πόλης πέραν του 2004. Όπως τονίζουν οι Οικονόμου κ.ά. (2001: 118), από τον προγραμματισμό του φακέλου υποψηφιότητας –μέχρι και την επιλεκτική υλοποίηση των έργων, συμπληρώνουμε εμείς– η Αθήνα ακολούθησε το πρότυπο του Λος Άντζελες και της Μόσχας, όπου «... οι αγώνες δεν ήταν παρά μια μεγάλη γιορτή παγκόσμιας εμβέλειας» (σ. 118). Χρησιμοποιήθηκαν ή αναμορφώθηκαν υπάρχουσες εγκαταστάσεις, έγιναν μόνο τα απαραίτητα έργα για τους αγώνες, και η όλη προσπάθεια δεν εντάχθηκε σε μια ευρύτερη στρατηγική αναβάθμισης της πόλης, όπως έγινε στη Βαρκελώνη. Αντιθέτως, στην Ατλάντα και στο Σίδνεϋ έδωσαν μεγαλύτερο βάρος στη δημιουργία υποδομών για προσέλκυση επιχειρήσεων. Ως ένδειξη μόνο αναφέρουμε ότι στην Ατλάντα τοποθετήθηκαν 810.000 χλμ. οπτικές ίνες, στο Σίδνεϋ 48.000 χλμ. (Λαϊνά 2003) και στην Αθήνα μόλις 3.000 χλμ. Οι αμφιβολίες μας για τη μετα-ολυμπιακή διατήρηση της διεθνούς ακτινοβολίας εδράζονται και σε δύο επιπλέον διαπιστώσεις. Πρώτον, η διεκδίκηση και η οργάνωση των αγώνων δεν εντάχθηκαν σε ένα ευρύτερο στρατηγικό σχέδιο ανάπτυξης και διεθνούς προβολής της Αθήνας, αλλά, αφού μας προέκυψαν, άρχισε ο σχετικός νομιμοποιητικός προβληματισμός εκ των υστέρων. Δεύτερον, η συντριπτική πλειοψηφία των νέων υποδομών αφορά σε αθλητικές εγκαταστάσεις και μεταφορές που συμβάλλουν οριακά στην προώθηση ενός διεθνούς ρόλου πέραν των αγώνων.

3. Όπως τονίσαμε και στην Εισαγωγή, δεν θα ασχοληθούμε εδώ με τις επιπτώσεις των αγώνων, παρά τα άφθονα αρνητικά δεδομένα που υπάρχουν για τις τεχνικές υποδομές, τις προβληματικές προτεραιότητες, την απουσία αρχιτεκτονικής ποιότητας και τις θεσμικές παραβιάσεις νόμων και διαδικασιών.

3.3. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η Ανατολική Μεσόγειος

Η διεύρυνση της Ε.Ε. προς την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια και η ανάπτυξη ισχυρών οικονομικών σχέσεων με τη Μέση Ανατολή αποτελούν το άλλο «παράθυρο ευκαιρίας» για τη διεθνοποίηση της Αθήνας, σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις που εξετάζουμε (βλ. ΟΡΣΑ 1999, Οικονόμου 2000, Οικονόμου κ.ά. 2001). Η βασική υπόθεση εδώ είναι ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα διευρύνει τη γεωγραφική περιοχή επιρροής του αθηναϊκού μητροπολιτικού κέντρου. Ωστόσο η δυνατότητα που θα έχει η Αθήνα να επεκτείνει γεωγραφικά την οικονομική και πολιτική της επιρροή στις χώρες της διεύρυνσης και την Ανατολική Μεσόγειο εξαρτάται περισσότερο από το βάρος της εθνικής οικονομίας και τη γεωπολιτική της στρατηγική ως εθνικού κράτους και λιγότερο από τη γεωγραφική γειννίαση του τόπου Αθήνα, που εμμέσως υπονοούν οι δημοσιεύσεις που αναφέραμε στην αρχή.

Τα πραγματικά δεδομένα κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνουν την αναζήτηση μιας λειτουργικής ενδοχώρας της Αθήνας στις χώρες των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης. Παρά το γεγονός ότι οι οικονομικές επιδόσεις των χωρών αυτών είναι αισθητά βελτιωμένες κατά την τελευταία δεκαετία, ο βαθμός οικονομικής ολοκλήρωσης με τις οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης χαρακτηρίζεται ως στάσιμος (European Bank of Reconstruction and Development 2003). Τα οικονομικά δεδομένα της «μετάβασης» δείχνουν την ιδιαίτερη ακόμα βαρύτητα που έχουν οι κληροδοτημένες δομές απέναντι στις διαδικασίες ολοκλήρωσης στις οικονομίες αυτές. Μάλιστα είναι ενδιαφέρον ότι η μεγαλύτερη ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά δεν εμφανίζεται ως μονόδρομος, αλλά, σύμφωνα με τη μελέτη της EBRD, θα πρέπει να εξισορροπηθεί από τη στενότερη περιφερειακή ολοκλήρωση των οικονομιών αυτών. Το τελευταίο ενδιαφέρει περισσότερο την Ελλάδα.

Στη δεκαετία του 1990 οι εμπορικές ανταλλαγές των χωρών αυτών αυξήθηκαν μονοσήμαντα με την Ευρωπαϊκή Ένωση (Petrakos & Totev 2000), ενώ διαπιστώνεται χαρακτηριστική υστέρηση στις εμπορικές σχέσεις μεταξύ τους και σχετική μείωση στις εμπορικές ανταλλαγές με τον υπόλοιπο κόσμο (Kirkilis & Nikolaidis 2004). Φαίνεται πως το ενδοπεριφερειακό εμπόριο των βαλκανικών χωρών, παρά τη σχετική του αύξηση, αποθαρρύνεται από το γεγονός ότι πρόκειται για οικονομίες με παρόμοιες παραγωγικές δομές και μικρή διαφοροποίηση στους εξαγωγικούς κλάδους.

Παρά τις γενικότερες αυτές τάσεις, η δραστηριοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων στις βαλκανικές χώρες είναι σημαντική. Οι ελληνικές εξαγωγές διπλασιάστηκαν σε διάστημα μίας δεκαετίας, και 1.000 περίπου ελληνικές επιχειρήσεις επένδυσαν περίπου 150 εκατ. δολάρια πάνω από τις μισές σε συνεργασία με τοπικές επιχειρήσεις, ενώ ένας μικρός αριθμός επιχειρήσεων προέβη σε επενδύσεις μεγάλης κλίμακας στο εμπόριο, στη βιομηχανία εντάσεως εργασίας και σε ορισμένες υπηρεσίες (Labrianidis 2003).

Τα δεδομένα όμως από το εμπόριο και τις ξένες επενδύσεις στην περιοχή των Βαλκανίων κάθε άλλο παρά συμβάλλουν στην ιδέα της ανάγκης άσκησης «μητροπολιτικού ελέγχου» από την Αθήνα στην περιοχή, διαμόρφωσης δηλαδή κεντρικών δικτύων χρηματοπιστωτικού χαρακτήρα, υπηρεσιών νομικής και διοικητικής υποστήριξης των ξένων επενδύσεων κ.λπ. Η κίνηση του εργατικού δυναμικού προς την Ελλάδα είναι σημαντικότερη από την ανάπτυξη του εμπορίου ή τις ξένες επενδύσεις. Με άλλα λόγια, η τροφοδότηση της εγχώριας

ανάπτυξης από το φτηνό μεταναστευτικό δυναμικό αποτέλεσε το πιο σημαντικό διεθνές γεγονός της άρσης των περιορισμών στο βαλκανικό χώρο.

Σε σχέση με την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, τα δεδομένα είναι πιο σαφή λόγω του παρελθόντος. Εδώ η Αθήνα είχε επιδιώξει, μάλλον αποτυχημένα, να αποτελέσει το διεθνές κέντρο αυτών των περιοχών. Στη δεκαετία του '70 ο αραβικός κόσμος και ο πλούτος του πετρελαίου είχαν αποτελέσει προνομιακό πεδίο για την οικονομική επέκταση ελληνικών κατασκευαστικών, χρηματοπιστωτικών, ναυτιλιακών, βιομηχανικών και άλλων δραστηριοτήτων. Όμως το εγχείρημα αποδείχθηκε βραχύβιο, και η αντίστροφη κίνηση που επιχειρήθηκε τη δεκαετία του '80 με την ίδρυση αραβικών τραπεζών στην Αθήνα έκλεισε και αυτή με τη σειρά της τον κύκλο της άδοξα. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '90 οι περισσότερες τράπεζες σταδιακά αποσύρθηκαν. Η ιδέα επανέρχεται τώρα, όταν η επιρροή των ΗΠΑ στην περιοχή έχει ήδη αναδειξει τα δικά της χρηματοπιστωτικά κέντρα (Κάιρο, Σαουδική Αραβία, Εμιράτα), τα οποία προσπερνούν κάθε ενδιάμεσο σταθμό. Στην πραγματικότητα, οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου παραμένουν περιορισμένες (Σταθάκης κ.ά. 2002). Οι χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, όπως και η ίδια η Ελλάδα, αναπτύσσουν τις σχέσεις τους απευθείας με τις ευρωπαϊκές οικονομίες και έχουν τις πλάτες τους στραμμένες προς τις γειτονικές χώρες. Οι οριζόντιες σχέσεις ανάμεσα στις οικονομίες των χωρών αυτών είναι ασθενικές.

Τελικά οι γεωπολιτικές και οικονομικές μεταβολές στον ευρωπαϊκό χώρο και την Ανατολική Μεσόγειο φαίνεται να διατηρούν στάσιμο (αν όχι να επιδεινώνουν) αντί να αναδεικνύουν τον περιφερειακό διεθνή ρόλο της Αθήνας. Ως μοναδική διεξόδος, από οικονομική και γεωπολιτική σκοπιά, στις προοπτικές της Αθήνας ως διεθνούς πόλης μένει η συνδυασμένη δραστηριοποίηση πολυεθνικών και εγχώριων επιχειρήσεων τόσο στο χώρο των Βαλκανίων όσο και της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Αλλά καμία συστηματική μελέτη δεν έχει υπάρξει ως προς το θέμα αυτό. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις υπάρχουν ενδείξεις ότι πολυεθνικές επιχειρήσεις, ήδη εγκατεστημένες από παλαιότερα στην Ελλάδα, επεξεργάζονται τις δραστηριότητές τους στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο διατηρώντας ως βάση την Αθήνα. Αλλά νέο ρεύμα επιχειρήσεων οι οποίες επέλεξαν την Αθήνα για το σκοπό αυτό δεν έχει καταγραφεί.

3.4. Η προσέλκυση δραστηριοτήτων και τα ενδογενή πλεονεκτήματα

Οι δημοσιεύσεις και οι έρευνες της ελληνικής βιβλιογραφίας σε ένα γενικό επίπεδο αποδέχονται τα επιχειρήματα και τη μεθοδολογία των αντίστοιχων ερευνών για τις διεθνείς πόλεις. Η άνοδος του διεθνούς ρόλου της Αθήνας θα προέλθει από την προσέλκυση δραστηριοτήτων με διεθνή εμβέλεια, και όχι από τα ενδογενή πλεονεκτήματα. Οι δραστηριότητες που πρέπει να έλθουν (ΙΟΒΕ 2001, Οικονόμου κ.ά. 2001) είναι οι γνωστές: οι επιτελικές χρηματοπιστωτικές, η έρευνα και τεχνολογία, το διεθνές χονδρικό εμπόριο, οι βιομηχανικές επιχειρήσεις αιχμής με εξαγωγικό προσανατολισμό, οι διεθνείς μεταφορές, ο τουρισμός, ο πολιτισμός και η αναψυχή και το σπάνιο λιανικό εμπόριο. Στα δε ενδογενή πλεονεκτήματα (Οικονόμου κ.ά. 2001: 101-102) αναφέρονται το κλίμα, το αττικό τοπίο, η αστικότητα της Αθήνας και η γεωγραφική θέση (η τελευταία με θετικά και αρνητικά δεδομένα) και κανένα οικονομικό χαρακτηριστικό.

Δύο βασικά προβλήματα της ελληνικής βιβλιογραφίας είναι η εξάρτηση

της βελτίωσης της διεθνούς θέσης της Αθήνας από εξωγενείς κυρίως παράγοντες και η παραγνώριση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Με εξαίρεση τον τουρισμό, τον πολιτισμό, την αναψυχή και τις διεθνείς μεταφορές, οι άλλες δραστηριότητες θα πρέπει να μετεγκατασταθούν από αλλού, και το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί να έλθουν στην Αθήνα. Για να το απαντήσουμε θα χρησιμοποιήσουμε ως παραδείγματα τη Μαδρίτη, το Μιλάνο και τη Βαρκελώνη, τρεις ανταγωνιστικές προς την Αθήνα νοτιοευρωπαϊκές μητροπόλεις που αναφέρονται ως τέτοιες από τους Οικονόμου κ.ά. (2001: 43).⁴ Οι πόλεις αυτές έχουν αναπτύξει ήδη από το 18ο-19ο αιώνα έναν οικονομικό, βιομηχανικό, ερευνητικό και χρηματοπιστωτικό ενδογενή δυναμισμό ανύπαρκτο στην Αθήνα. Έχουν διατηρήσει μέχρι σήμερα και διαφοροποιήσει κλαδικά αυτή τη δυναμική, όντας τα μητροπολιτικά κέντρα τριών περιφερειών από τις σημαντικότερες της Ευρώπης, του Πιεμόντε, της Καταλονίας και της Μαδρίτης, στοιχείο που δεν μπορούμε να ισχυριστούμε για την Αττική. Επιπλέον, αποτελούν τα επιτελικά κέντρα σε δύο από τις ισχυρότερες βιομηχανικές χώρες του κόσμου, και όχι μόνο της Ευρώπης: το 2002, στις 28 χώρες του ΟΟΣΑ, ως προς τη βιομηχανία η Ιταλία ήταν 4η, η Ισπανία 9η (μαζί με το Μεξικό) και η Ελλάδα μόλις 27η, με 28ο το Λουξεμβούργο (OECD 2002). Αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν συνέργειες, έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη των τοπικών οικονομιών κλίμακας, δικτύων και συνεργασιών με όλο τον κόσμο. Με άλλα λόγια, οι πόλεις αυτές προσφέρουν πολύ περισσότερα στις επιχειρήσεις από ό,τι η Αθήνα.

Η προσέλκυση λοιπόν των δραστηριοτήτων που θα αναβάπτιζαν το διεθνή ρόλο της Αθήνας ως προς τις άλλες τρεις μεσογειακές πόλεις, για να περιοριστούμε μόνο σε αυτές, είναι από προβληματική έως απίθανη. Γιατί δεν εξαρτάται μόνο από τη βελτίωση των τεχνικών υποδομών που έχει να προσφέρει η Αθήνα μετά το 2004, αλλά και από την περιορισμένη δυναμική της τοπικής και εθνικής οικονομίας και το γεωπολιτικό περιβάλλον που αναλύσαμε πριν. Από την άλλη πλευρά, τα λίγα ενδογενή πλεονεκτήματα που αναφέρονται στην ελληνική βιβλιογραφία δεν αφορούν στην οικονομία αλλά σε προβληματικά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά (IOBE 2001) και στη γεωγραφική απομόνωση.

3.5. Τα γραφεία διεθνών επιχειρήσεων αποφεύγουν την Αθήνα

Οι επιχειρήσεις ωστόσο αναζητούν κυρίως οικονομικές απαντήσεις στα ερωτήματα χωροθέτησης σε ευρωπαϊκή και παγκόσμια κλίμακα. Αυτές τις παρέχουν εν μέρει ιδιωτικές επιχειρήσεις κτηματομεσιτών επαγγελματιών χώρων, οι οποίες διενεργούν τακτικές έρευνες «ελκτικότητας αστικών περιοχών» για εγκατάσταση διεθνικών επιχειρήσεων. Σπεύδουμε να σημειώσουμε ότι η εγκυρότητα και η αντικειμενικότητα αυτών των ερευνών ελέγχεται γιατί συσχετίζεται άμεσα με τις επενδύσεις κτηματογοράς που έχουν γίνει από τις ίδιες και τις οποίες ενδιαφέρονται να προωθήσουν. Είναι όμως ενδεικτικές κάποιων τάσεων από τις οποίες προκύπτει σαφώς η περιορισμένη ελκτικότητα της αθηναϊκής μητροπόλης για εγκατάσταση διεθνικών επιχειρήσεων.

Έτσι, το 1995 η εταιρεία Healey & Baker κατέτασε την Αθήνα στην 29η θέση επί συνόλου 30, και το 2003 η Cusman & Wakefield στην 30ή επί συνόλου 30 (*Καθημερινή*, 24/1/04) Η παραμονή της Αθήνας στην τελευταία θέση από το 1995 μέχρι το 2003, παρά τις σημαντικές βελτιώσεις στις τεχνικές υποδομές και παρά τις μετα-ολυμπιακές προσδοκίες, είναι μια αρνητική ένδειξη. Η τελευταία επιτείνεται από τις επιλογές χωροθέτησης γραφείων επιχειρήσεων για τα επό-

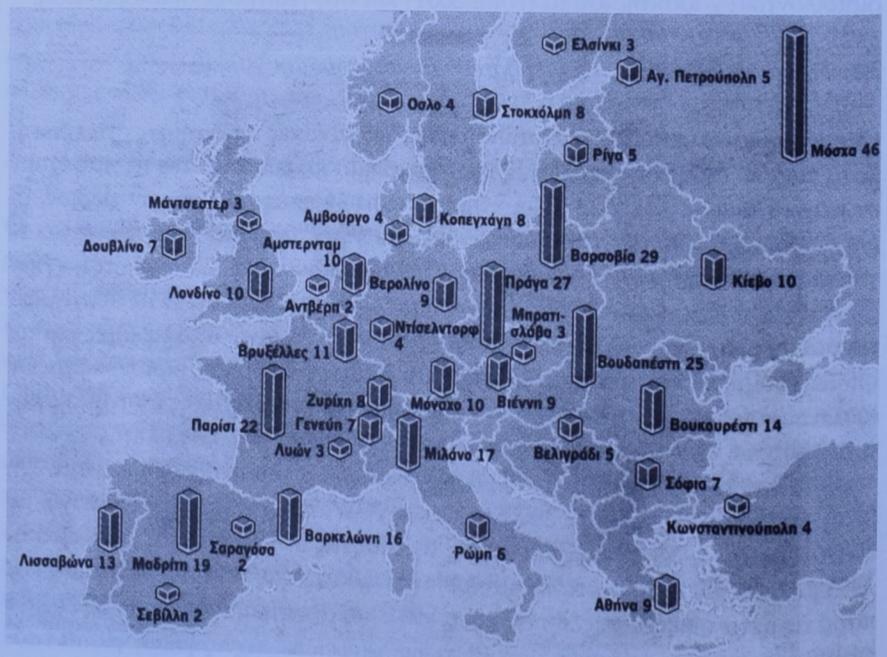
4. Σε όλο το βιβλίο μόνο αυτές οι τρεις πόλεις αναφέρονται ως ανταγωνιστικές της Αθήνας και γι' αυτό τις χρησιμοποιούμε.

μενα 5 χρόνια (2003-2008) στις εν δυνάμει ανταγωνιστικότερες πόλεις στην Ανατολική Ευρώπη, όπως Μόσχα, Βουδαπέστη, Βαρσοβία, Βουκουρέστι και Σόφια, πέραν των Μαδρίτης, Σεβίλης, Βαρκελώνης, Ρώμης και Μιλάνου. Στο Χάρτη 1 εμφανίζεται αυτή η δυσμενής για την Αθήνα τάση χωροθέτησης νέων γραφείων: παρατηρούμε τις προτιμήσεις προς τις ήδη εγκαθιδρυμένες αστικές οικονομίες των «παλαιών» ευρωπαϊκών πόλεων και προς τις «αναδυόμενες» αστικές οικονομίες των χωρών μετάβασης προς τον καπιταλισμό.

Από μία όμως άλλη πλευρά, η Αθήνα είναι ήδη μια διεθνής πόλη: ως προς την ακρίβεια της γης, που επηρεάζει καθοριστικά το κόστος εγκατάστασης μιας επιχείρησης και αποτελεί ήδη ένα αρνητικό δεδομένο για την ανταγωνιστικότητά της που επισήμανε ο χάρτης. Στους Πίν. 1 και 2 παρουσιάζονται οι 10 ακριβότεροι εμπορικοί δρόμοι στον κόσμο και οι 15 ακριβότερες πόλεις της Ευρώπης ως προς τα επαγγελματικά ακίνητα, στις οποίες συγκαταλέγεται και η Αθήνα. Το υψηλό κόστος εγκατάστασης γραφείων και παραγωγικών μονάδων στην αθηναϊκή μητρόπολη αποκαλύπτει μια ενδογενή αδυναμία ενός από τους πλέον σημαντικούς και δυναμικούς κλάδους του ιδιωτικού τομέα, των κατασκευών και της αξιοποίησης της γης, ο οποίος δεν φαίνεται να συγκινείται από τους κρατικούς μεγαλοϊδεατικούς προγραμματισμούς. Η Βαρσοβία, η Λισαβόνα, η Πράγα και η Βουδαπέστη είναι πολύ φτηνότερες ως έδρες για γραφεία επιχειρήσεων. Το Μόναχο, το Μιλάνο, η Πράγα, η Βουδαπέστη και η Βιέννη είναι φτηνότερες για βιομηχανικές επενδύσεις. Οι ειδικοί της αγοράς γης υποστηρίζουν ότι οι τιμές μετά τους αγώνες θα πέσουν (η λεγόμενη «φούσκα των ακινήτων») και πιθανόν οι διεθνικές επιχειρήσεις να περιμένουν μέχρι τότε. Ωστόσο υπάρχουν και άλλοι παράγοντες εκτός του κτηριακού κόστους οι οποίοι θα διατηρηθούν αρνητικοί και μετά το 2004. Μεταξύ των παραγόντων που λαμβάνονται υπόψη για την επιλογή της θέσης εγκατάστασης είναι: η κεντρική θέση στην ευρωπαϊκή αγορά, η διαθεσιμότητα ειδικευμένων στελεχών, οι επίγειες συγκοινωνίες εκτός αεροπλάνου, οι επαγγελματικές συνέργιες, η γνώση και προσπελασιμότητα στις αναπτυσσόμενες αγορές της Ανατολικής Ευρώπης, η

Χάρτης 1.

Μελλοντικές επεκτάσεις επιχειρήσεων (δημιουργία γραφείων) στην Ευρώπη

Κατάταξη		Χώρα	Πόλη	Οδός	Μίσθωμα ευρώ/μ ² /έτος
2003	2002				
1	1	ΗΠΑ	Νέα Υόρκη	5th Avenue	7.967
2	2	Γαλλία	Παρίσι	Av. des Champs Elysées	6.287
3	3	Χονγκ-Κονγκ	Κίνα	Causeway Bay	4.687
4	4	Ην. Βασίλειο	Λονδίνο	Oxford Street	4.405
5	5	Αυστραλία	Σίδνεϋ	Pitt Street Mall	2.903
6	8	Νότια Κορέα	Σεούλ	Kangnam Station	2.646
7	9	Ελλάδα	Αθήνα	Ερμού	2.640
8	6	Ρωσία	Μόσχα	Manezhaya	2.612
9	7	Γερμανία	Μόναχο	Kaufingerstrasse	2.580
10	11	Ιρλανδία	Δουβλίνο	Grafton Street	2.304

Πηγή: Cusman & Wakefield / Καθημερινή, 18/1/04

Πίνακας 1.

Οι 10 ακριβότερες εμπορικές περιοχές για μίσθωση καταστημάτων στον κόσμο

Σειρά	Πόλη	Γραφεία Ενοίκιο	Σειρά	Πόλη	Βιομηχανία- αποθήκες Ενοίκιο
1	Λονδίνο	1.101	1	Λονδίνο	186
2	Παρίσι	670	2	Μόσχα	130
3	Μόσχα	652	3	Δουβλίνο	116
4	Ζυρίχη	561	4	Μαδρίτη	108
5	Δουβλίνο	520	5	Ζυρίχη	102
6	Φραγκφούρτη	504	6	Λισαβόνα	102
7	Γενεύη	493	7	Στοκχόλμη	92
8	Μιλάνο	450	8	Βαρκελώνη	86
9	Στοκχόλμη	432	9	Ρώμη	85
10	Αθήνα	430	10	Βαρσοβία	85
11	Ρώμη	380	11	Αθήνα	84
12	Μαδρίτη	360	12	Βερολίνο	84
13	Μόναχο	360	13	Φραγκφούρτη	84
14	Βερολίνο	312	14	Γενεύη	82
15	Βαρκελώνη	307	15	Κοπεγχάγη	81

Πηγή: NAI Direct / Ελευθεροτυπία, 12/4/03

Πίνακας 2.

Οι 15 ακριβότερες ευρωπαϊκές πόλεις στα επαγγελματικά ακίνητα (ενοίκιο ευρώ/μ²/έτος), 2003

τοπική φορολογία και ικανότητα διοίκησης, η ποιότητα ζωής στελεχών, η ατμοσφαιρική ρύπανση και το κόστος εργατικού δυναμικού σε σχέση με την παραγωγικότητα (Cusman & Wakefield 2003). Με βάση τους παραπάνω παράγοντες, οι οποίοι έχουν προκύψει από απαντήσεις επιχειρήσεων και θυμίζουν εγχειρίδιο οικονομικής γεωγραφίας, η Αθήνα το 2003 βρισκόταν στη 9η θέση μόνο στο κόστος εργασίας / παραγωγικότητα. Σε όλους τους άλλους παράγοντες ήταν κάτω από την 22η θέση.

3.6. Ένας διεθνής κλάδος της μητροπολιτικής Αθήνας: ναυτιλιακές επιχειρήσεις

Στο τμήμα αυτό θα αναλύσουμε συνοπτικά τις τοπικές οικονομικές διασυνδέσεις στον κλάδο της ναυτιλίας, η οποία αποτέλεσε το πιο διεθνοποιημένο τμή-

μα της ελληνικής επιχειρηματικότητας με σαφή ρόλο στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, γεγονός που αναγνωρίζεται και από τις σχετικές μελέτες για το διεθνή ρόλο της Αθήνας.

Η άνοδος αυτή ήταν φαινόμενο του 20ού αιώνα και στηρίχθηκε σε δύο κατηγορίες επιχειρήσεων (Χαρλαύτη 2002): τις οικογενειακές μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις και τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, τις λεγόμενες «μοναχοβάπορες». Οι τελευταίες παραμένουν από ποσοτική άποψη οι πιο σημαντικές (70% του συνόλου του ελληνόκτητου στόλου) και δραστηριοποιούνται κυρίως στην παραδοσιακή αγορά των χύδην φορτίων με παλαιότερα πλοία και μικρότερες αποδόσεις. Αντιθέτως, ο ρόλος των μεγάλων είναι διαφορετικός, με νέες κατασκευές πλοίων συνήθως προηγμένης τεχνολογίας, μεγάλα κεφάλαια και δραστηριοποίηση στις ναυλαγορές υψηλής απόδοσης.

Οι πιο σημαντικές επιχειρήσεις είχαν επιλέξει ως έδρα το Λονδίνο ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι αλλαγές τόπου εγκατάστασης ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες, από και προς τη Νέα Υόρκη ή τη Λατινική Αμερική, ουδέποτε μετέβαλαν την παραδοσιακή βάση του ελληνικού εφοπλισμού. Οι έντονες ανακατατάξεις έγιναν μετά τον πόλεμο. Παλιές και νέες οικογένειες, με διαφορετικούς τόπους προέλευσης και διαφορετικές κατά καιρούς επιχειρηματικές στρατηγικές, ανταγωνίζονταν εντός μιας διαρκώς διευρυνόμενης αγοράς, με χαρακτηριστικές όμως περιόδους ύφεσης και κρίσης, που επέτρεψαν την ακόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη της ελληνόκτητης ναυτιλίας (Θεοτοκάς & Χαρλαύτη 2004). Εντούτοις η παραδοσιακή βάση των δραστηριοτήτων παρέμεινε το Λονδίνο. Για τις παλιές οικογένειες δεν τέθηκε ποτέ θέμα αλλαγής. Οι νέες και πιο σημαντικές, ανεξάρτητα από το πού ξεκίνησαν, σύντομα απέκτησαν διεθνή γραφεία, πάλι κατά κύριο λόγο στο Λονδίνο. Μόνο κατά την τελευταία εικοσαετία λιγοστές νέες οικογένειες φαίνεται να διατηρούν ως βάση τον Πειραιά.

Ας θυμηθούμε ότι η αξιοποίηση του παράγοντα της ναυτιλίας σε όλο της το εύρος (κατασκευές και μετασκευές πλοίων, ασφάλειες, ναυλαγορά κ.λπ.) αποτέλεσε στρατηγικό εγχείρημα στην περίοδο της χούντας, που προέβλεπε, σε μια ευνοϊκότερη συγκυρία, τη μετατροπή του Πειραιά σε κέντρο με διεθνή ακτινοβολία.⁵ Από το 1968 μέχρι το 1975 δημιουργήθηκαν 800 περίπου επιχειρήσεις, κυρίως ως παραρτήματα εταιρειών του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, και λίγες νέες επιχειρήσεις. Αυτή η έκρηξη προκάλεσε την παράλληλη χωροθέτηση υποκαταστημάτων ξένων τραπεζών γύρω από το λιμάνι. Δίπλα σε αυτές έγινε προσπάθεια, με κατάλληλες αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο, να αναπτυχθεί η ναυτασφαλιστική αγορά (Ν.Δ. 551/1970). Όμως «τα σχέδια δεν ευδοκίμησαν και η ναυτασφαλιστική αγορά δεν αναπτύχθηκε ποτέ ουσιαστικά στην Ελλάδα» (Θεοτοκάς & Χαρλαύτη 2004: 104). Οι προοπτικές ήταν ισοδύναμα σημαντικές για τον τομέα της ναυπήγησης και επισκευής των πλοίων. Σημαντικές επενδύσεις Ελλήνων εφοπλιστών στράφηκαν στα ναυπηγεία, και η κρατική ΕΤΒΑ ορίστηκε ως η τράπεζα που θα χρηματοδοτούσε τέτοιες δραστηριότητες.

Εντούτοις ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η αντιστροφή των τάσεων ήταν ορατή. Στασιμότητα στον τραπεζικό τομέα, αποτυχία στον ναυτασφαλιστικό και αντιστροφή στον ναυπηγεπισκευαστικό, με πλήρη μετατροπή του τελευταίου σε προβληματικό κλάδο. Η μετατροπή του Πειραιά σε κέντρο της ελληνόκτητης ναυτιλίας και σε διεθνές κέντρο με πλήρη οριζόντια ανάπτυξη των συναφών με τη ναυτιλία δραστηριοτήτων είχε αποτύχει. Σύμβολο της μετεξέλιξης αυτής ήταν το πολυώροφο κτήριο που έκτισε ο δήμαρχος της χούντας στο κέντρο του λιμανιού, το οποίο παρέμεινε ημιτελές για πολλά χρόνια και αρ-

5. Η βρετανική κυβέρνηση είχε αποπειραθεί να επιβάλει φόρους στα κέρδη των ναυτιλιακών εταιρειών που είχαν έδρα το Λονδίνο, και οι ΗΠΑ διαμαρτύρονταν για την ελληνική εμπλοκή στο εμπόριο των σοσιαλιστικών χωρών, στην παραβίαση του εμπάργκο, όπου αυτό είχε επιβληθεί από τις ΗΠΑ, και τις ελληνικές πρωτοβουλίες στη Σαουδική Αραβία (Θεοτοκάς & Χαρλαύτη 2004).

γότερα θα μετατρεπόταν σε θλιβερό δημαρχείο μιας πόλης που δεν είχε πλέον διεθνείς φιλοδοξίες.

Μερικά από τα γραφεία των Ελλήνων εφοπλιστών παρέμειναν· μαζί με τους νεοεισερχόμενους «μονοχοκάραβους» εφοπλιστές σήμερα αριθμούν 1500-2000. Προστέθηκαν ορισμένα ακόμα από τις νέες μεγάλες επιχειρήσεις που παρέμειναν στο Πειραιά και αγόρασαν κτήρια γύρω από το λιμάνι ή κατά μήκος της παραλιακής λεωφόρου, χωρίς εντούτοις η παρουσία αυτή να είναι ορατή οικονομικά. Οι οικογενειακές «μονοχοκάραβες» εταιρείες απασχολούν στον Πειραιά κατά κανόνα 2-5 υπαλλήλους, όμως ο βαθμός διεθνοποίησης των δραστηριοτήτων τους είναι εντυπωσιακός. Τα πλοία είναι σε σημαίες ευκαιρίας, χρησιμοποιούν ξένα πληρώματα, προβαίνουν σε επισκευές στα ναυπηγεία των φτηνότερων χωρών, διεξάγουν μεταφορές σε διεθνή κλίμακα, ασφαλίζονται στο Λονδίνο ή σε φτηνότερες ευρωπαϊκές αγορές και συνήθως κάνουν τις συναλλαγές τους στις τράπεζες του Λονδίνου. Με μια λέξη, οι επιχειρήσεις αυτές έχουν εξαιρετικά χαμηλό βαθμό διασυνδέσεων με την εγχώρια αγορά και την υπόλοιπη πόλη, ενώ διατηρούν τον υψηλότερο δυνατό βαθμό διεθνών διασυνδέσεων. Η «μητροπολιτική» διάσταση του Πειραιά και της Αθήνας διαμεσολαβείται από την πραγματική διεθνή μητρόπολη, το Λονδίνο.

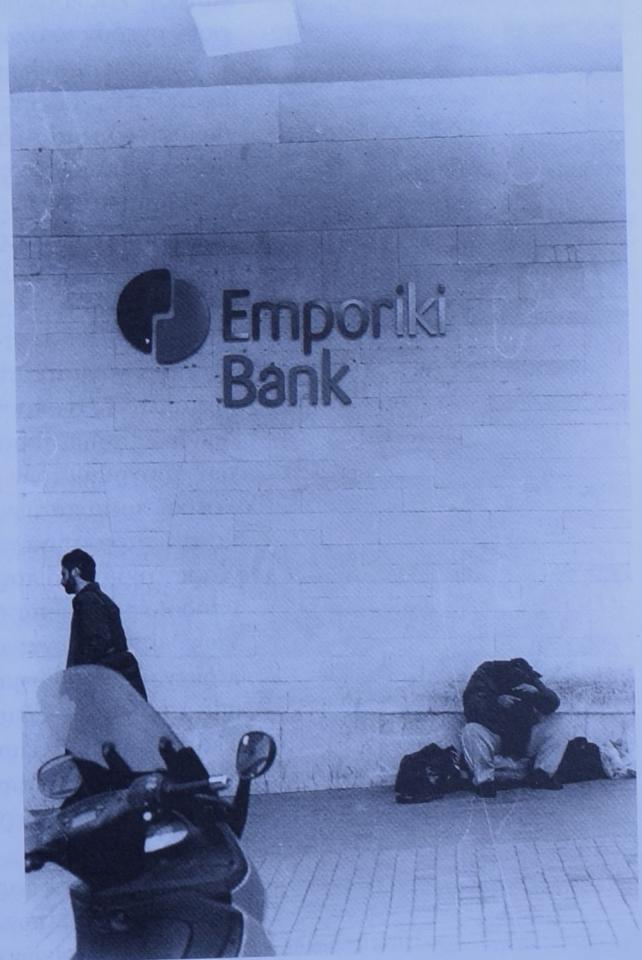
Πανεπιστημίου 2002

3ης Σεπτεμβρίου 2003

Αθηνάς 2004

4. Η παράβλεψη των καθημερινών αναγκών της πόλης και ο στρατηγικός προγραμματισμός

Η αναζήτηση ενός διεθνούς ρόλου και η άμεση συσχέτιση της αστικής ανάπτυξης με την παγκοσμιοποίηση έχουν και μια ομολογη διαδικασία εσωτερικής αναδιάρθρωσης του αστικού χώρου και εντατικοποίησης των ενδοαστικών αντιθέσεων (Swyngendow & Baeten 2001). Όπως υποστηρίζουν οι επικριτές αυτών των νεοφιλελεύθερων επιλογών, οι διαδικασίες διεθνοποίησης των πόλεων συνοδεύονται από έντονη κοινωνική και γεωγραφική πόλωση, και από την αναπαραγωγή διαδικασιών κοινωνικής και γεωγραφικής περιθωριοποίησης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και της πόλης. Ενώ οι υποστηρικτές των επιχειρημάτων υπέρ της διεθνοποίησης της Αθήνας επισείουν τον κίνδυνο περιθωριοποίησης των πάντων αν αυτή δεν επιτύχει, εμείς υποστηρίζουμε ότι η διεθνοποίηση δεν θα είναι ένα συνολικό «καλό» ή «κακό», αλλά μια ιδιαίτερα πολιτική διαδικασία, η οποία θα προσκομίσει κέρδη σε λίγους/ες και περιθωριοποίηση σε πολλούς/ές. Πολλοί παράγοντες ενέχονται σε αυτή τη διαδικασία, από τους οποίους τρεις μοιάζουν οι σημαντικότεροι.

Ο πρώτος αφορά στις προτεραιότητες και τις γενικές προσεγγίσεις που αναφέρονται στις δημοσιεύσεις. Όπως σημειώσαμε και στο υποκεφάλαιο 2, από τις προσεγγίσεις των διεθνών πόλεων λείπουν τα βασικά ερωτήματα της αστικής και κοινωνικής γεωγραφίας, και οι προγραμματικές αναφορές αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τις διεθνείς επιχειρήσεις και τις ανάγκες των στελεχών τους, πρόβλημα που αναπαράγεται σε όλες τις σχετικές έρευνες και δημοσιεύσεις για την Αθήνα. Μια εύκολη απάντηση είναι ότι σε μια έρευνα ή δημοσίευση για τη διεθνοποίηση της Αθήνας δεν μπορούν να θιγούν όλα, και ότι σε άλλες μελέτες και δημοσιεύσεις παρουσιάζονται θέματα κατοικίας, κοινωνικών υποδομών, περιβάλλοντος, αντιμετώπισης της ανεργίας κ.λπ. Για μας όμως αυτό είναι ακριβώς το πρόβλημα. Γιατί οι πόλεις όπως η Αθήνα δεν είναι απλά οι τόποι όπου συμβαίνουν τα «μεγάλα έργα» για τη διεθνοποίηση, αλλά αποτελούν τα κέντρα της αναπαραγωγής και προώθησης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, προσαρμοσμένης βέβαια στην ελληνική, βαλκάνια, μικρομεσαία πραγματικότητα. Και γιατί η διεθνοποίηση συνοδεύεται από σημαντικές αλλαγές σε προτεραιότητες που αποσιωπούνται, από τις περικοπές στις δημόσιες χρηματοδοτήσεις κοινωνικών υποδομών μέχρι τις αναπροσαρμογές των προγραμμάτων με κύριους άξονες το «place marketing» και τα καταναλωτικά πρότυπα των elites. Η πόλη χάνει σιγά-σιγά τον δημόσιο και κοινωνικό της χαρακτήρα και γίνεται μια επιχειρηματική και αποσπασματική πόλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι οι προτεραιότητες για τις ολυμπιακές υποδομές και η παραγνώριση μέχρι σημείου επικινδυνότητας τριών χρονιζόντων κοινωνικών αναγκών της πόλης. Η αποκομιδή και διαχείριση των σκουπιδιών, η υδροδότηση και η ηλεκτροδότηση, αυτές οι τρεις κλασικές υποδομές που ο κάθε δήμαρχος φροντίζει να λειτουργούν, ενώ εξακολουθούν να αποτελούν προβλήματα εκρηκτικών διαστάσεων για την Αθήνα, απουσιάζουν από τις προτεραιότητες για τη διεθνοποίηση της πόλης, υπονομεύοντας έτσι, εκτός από την ευημερία των κατοίκων της, τις έστω και μικρές πιθανότητες επίτευξης του στόχου.

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά στις επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή και εργασία των πολιτών. Η σταδιακή συρρίκνωση των «παραδοσιακών» παραγωγικών και εμπορικών μονάδων στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας λόγω του

διεθνούς ανταγωνισμού, εκτός από την υψηλή ανεργία (που έφθασε το 13,2% το 1999 και το 8,5% το 2003 λόγω ολυμπιακών έργων), επέτεινε τα φαινόμενα άτυπης παραγωγής και εργασίας (Βαΐου κ.ά. 1999). Επιπλέον, αύξησε τη ζήτηση ακόμα πιο φτηνής και ευέλικτης εργασίας, που καλύφθηκε από οικονομικούς μετανάστες. Οι τελευταίοι, με μια παρουσία που κυμαίνεται από 300.000 σε 500.000, αποτελούν το πιο διεθνοποιημένο ενεργό τμήμα των κατοίκων αυτής της πόλης (βλ. *Ψημμένος). Δυστυχώς όμως, αυτή η παρουσία γίνεται ηχηρή απουσία σε όλες τις έρευνες, γιατί, όπως σημειώνουν οι Οικονόμοι κ.ά. (2001), «... από την άποψη της προβληματικής της μελέτης [Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας] η σημασία των ομάδων αυτών είναι μάλλον περιορισμένη» (σ. 99), επειδή έχουν χαμηλές αμοιβές και δεν εργάζονται σε δραστηριότητες με διεθνή χαρακτήρα, χαρακτηριστικά βέβαια που δεν δικαιολογούν την έλλειψη ενδιαφέροντος από τους μελετητές.⁶

Ο τρίτος παράγοντας είναι η μεταστροφή από έναν πολεοδομικό-ρυθμιστικό προγραμματισμό σε ορισμένες επιλεκτικές παραμέτρους. Δεν υπερασπιζόμαστε τη στατική και συγκεντρωτική παράδοση του «ολικού προγραμματισμού», στεκόμαστε όμως κριτικά και στη νεοφιλελεύθερη λογική των επιλεκτικών παρεμβάσεων που αναγορεύονται σε «στρατηγικές» και συνήθως εκλογιζεύονται με επιχειρήματα εξοικονόμησης πόρων και δημιουργίας οικονομικών κλίμακας. Στην Αθήνα, με εξαίρεση τις μεταφορικές υποδομές, τα υπόλοιπα μεγάλα έργα και οι επιλεκτικές παρεμβάσεις προγραμματίστηκαν και κατασκευάστηκαν για την εξυπηρέτηση των αγώνων και για την αναβάθμιση ενός τμήματος του ιστορικού κέντρου. Η ολοκλήρωση των παραπάνω έργων είναι καθαυτή σημαντική και σίγουρα βελτιώνει τη λειτουργικότητα της πόλης. Δεν μπορούν όμως να αναγορευτούν σε στρατηγικό προγραμματισμό για το σύνολο της πόλης, και βέβαια απέχουν από την υποστήριξη δραστηριοτήτων διεθνούς ρόλου, όπως αυτός έχει οριστεί από τη βιβλιογραφία που αναφέρουμε. Ως παράδειγμα αναφέρουμε ότι ο επιλεκτικός προγραμματισμός των 8 «Πόλων Υπερτοπικής Σημασίας» (Αθήνα 2004 / ΥΠΕΧΩΔΕ 1997) αφορά μόνο αθλητικές εγκαταστάσεις και αναψυχή, και σε τέσσερις περιπτώσεις (Φάληρο, Μαρκόπουλο, Μαραθώνα και Άγ. Κοσμά) επιπλέον κατοικίες, γκολφ και καζίνο, δραστηριότητες που ελάχιστα ενισχύουν το διεθνή ρόλο της Αθήνας, πέραν της πολυτελούς κατανάλωσης.

Για να υλοποιηθούν όμως αυτά, απαιτήθηκαν εκτεταμένες θεσμικές αλλαγές στο υφιστάμενο ΡΣΑ και σε άλλες πολεοδομικές διατάξεις, γιατί οι προτάσεις και οι εφαρμογές τους συχνά κρίνονταν παράνομες από το ΣτΕ (βλ. *Ηλιοπούλου, *Ευαγγελίδου). Αναδείχθηκε δηλαδή μια κυρίαρχη αντίφαση: η νέα πρακτική του νεοφιλελευθερισμού, η επιχειρηματική και αποσπασματική πόλη, έχει βρεθεί αντιμέτωπη με την υφιστάμενη πολεοδομική νομοθεσία, που έχει ως κύριο μέλημά της τη ρύθμιση του συνολικού χώρου της πόλης με γνώμονα το κοινωνικό συμφέρον. Η αντίφαση αυτή, γνωστή και από τις άλλες μεγάλες πόλεις του δυτικού καπιταλισμού, βρίσκεται στην Αθήνα μια εκπτώχευμένη, βαλκάνια εφαρμογή, γιατί ούτε το υφιστάμενο πλαίσιο και οι πρακτικές ήταν τόσο κοινωνικά προσανατολισμένες, ούτε οι σημερινές αλλαγές απηχούν μια καθαρή νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Ωστόσο, όσο και αν ακούγεται υπερβολικό, το υφιστάμενο πολεοδομικό θεσμικό πλαίσιο, παρά τα δεκάδες προβλήματά του και την ανάγκη εκσυγχρονισμού του, εξακολουθεί να αναφέρεται στο χώρο της πόλης ως κοινωνικό αγαθό και όχι ως επιχειρηματικό οικόπεδο, στο οποίο τείνουν οι νέες πρακτικές.

6. Από την άλλη πλευρά, οι «σύγχρονοι τομείς της νέας οικονομίας» δεν δημιουργούν μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας, γιατί χαρακτηρίζονται από υψηλότερη ένταση κεφαλαίου και γνώσης και ήδη παρουσιάζουν τάσεις μείωσης μετά τα κύματα ιδιωτικοποιήσεων. Όμως και αυτές είναι εσωτερικά έντονα διαφοροποιημένες ως προς τις αμοιβές, τη σταθερότητα, τις συνθήκες εργασίας και την ασφάλιση. Οι θέσεις εργασίας που αναπτύσσονται ταχύτερα είναι οι χαμηλής ειδίκευσης βοηθητικές προς τις υπηρεσίες και τα γραφεία: οι επιχειρήσεις καθαρισμού κτηρίων, φύλαξης και ασφάλειας επαγγελματιών χώρων (εταιρείες security), οι επιχειρήσεις εστίασης (catering) και οι επιχειρήσεις ταχυμεταφορών (courier). Στις επιχειρήσεις αυτές εργάζονται με χαμηλές αμοιβές και παρατεταμένα ωράρια κυρίως νέοι, γυναίκες και συνταξιούχοι (στα catering), οι οποίοι, λόγω της περιοδικότητας της εργασίας, συχνά δεν εξασφαλίζουν δικαιώματα ασφάλισης και συνταξιοδότησης.

5. Τελικές παρατηρήσεις: από τις «διεθνείς» πόλεις στις «κανονικές και ανθρώπινες» πόλεις

Το 1995 ο John Friedmann ρωτούσε, στα πλαίσια μιας επισκόπησης της σχετικής ερευνητικής παραγωγής για τις διεθνείς πόλεις, αν τα ερωτήματα που τίθενται αφορούν όλες τις πόλεις ή μια πολύ μικρή ομάδα, και αν η δημιουργία προτύπων μπορεί να λειτουργήσει για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής σε άλλες. Οι απαντήσεις του ήταν αρνητικές (Friedmann 1995). Αντίστοιχα ήταν τα σχόλια της Doreen Massey σε μια διάλεξη της το 2003 στα πλαίσια του ετήσιου συνεδρίου των Βρετανών γεωγράφων με τίτλο «Οι ευθύνες του Λονδίνου ως διεθνούς πόλης». Η Massey υποστήριζε, ασκώντας έμμεση κριτική στον σημερινό δήμαρχο Ken Livingstone, ότι η ευθύνη είναι διπλή: α) προς τους κατοίκους της μητροπολιτικής περιοχής, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους δεν συμμετέχουν στη ζωή του διεθνοποιημένου City και δεν απολαμβάνουν σχεδόν τίποτε από τα τεράστια κέρδη που ελέγχονται από εκεί, και β) προς τις χώρες και τους πληθυσμούς του Τρίτου Κόσμου, τις τύχες των οποίων κατευθύνουν οι διεθνείς επιχειρήσεις του City.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις φυσικά δεν πρόκειται ποτέ να φτάσουν στα αυτιά των τοπικών αρχόντων, των κυβερνήσεων, των επιχειρηματιών και των τεχνοκρατών που επιδιώκουν ένα διεθνή ρόλο για την πόλη τους, και η Αθήνα δεν αποτελεί εξαίρεση. Η νεοφιλελεύθερη ρητορική, ακόμα και η εκπωχευμένη, έχει επιβάλει μια «ενιαία σκέψη» στην οποία υποκύπτουν όλοι, ακόμα και ορισμένες προοδευτικές κυβερνήσεις ή αυτοδιοικήσεις σε όλες τις κλίμακες του

Αττική Οδός 2003

χώρου. Οι πρακτικές που ακολουθούν καλλιεργούν το έδαφος για περισσότερη επιχειρηματική δράση, περιορίζοντας όμως τον κοινωνικό δημόσιο χώρο, προτείνουν λιγότερους φόρους αλλά περιορίζουν τις κοινωνικές δαπάνες, αναζητούν περισσότερο ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, αγνοούν όμως τη «μαύρη» εργασία, την ανασφάλεια και τα εξαντλητικά ωράρια, αναζητούν την αστικότητα και την αισθητική αναβάθμιση της πόλης, αδιαφορούν όμως για τις καταπατήσεις των λίγων χώρων πρασίνου, τη ρύπανση της ατμόσφαιρας και τα προβλήματα στις βασικές υποδομές. Μετά οι πρακτικές αυτές παρουσιάζονται ως «χρυσό μονοπάτι» που θα φέρει την πόλη σε μια πορεία συγκριτικών πλεονεκτημάτων και συνεχιζόμενης ευημερίας (Swyngendow & Baeten 2001), αποκρύπτοντας επιμελώς τις προϋποθέσεις επιτυχίας.

Όπως σε κάθε περίοδο ανακατατάξεων στην Ελλάδα, έτσι και τώρα αναβιώνουν διάφορες μορφές «μεγαλοϊδεατισμού» που έχουν αποδειχθεί και στο παρελθόν εξαιρετικά δημοφιλείς. Είναι διαδεδομένη πρακτική οι σκέψεις των πολιτικών ή τα κείμενα υπουργείων και οργανισμών να έχουν τη μορφή μεγαλόστομων ιδεολογικών κατασκευών. Μια σημαντική λιμενική πρόσβαση όπως αυτή της Πάτρας αναγορεύεται σε «δυτική πύλη της Ελλάδας». Όλα τα πρόσφατα περιφερειακά προγράμματα της Κρήτης αντάρσεσα την κατονομάζουν ως, εν δυνάμει τουλάχιστον, «το κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου». Η Θεσσαλονίκη προσδιορίζεται, αντίστοιχα, ως «η Μητρόπολη των Βαλκανίων». Η ίδια η ελληνική οικονομία όλο και συχνότερα αναγορεύεται σε «ανεπτυγμένη οικονομία», με την επίκληση ορισμένων δεικτών που την τοποθετούν στην 25η θέση της παγκόσμιας κατάταξης. Και, τέλος, η μετατροπή της Αθήνας σε «διεθνή μητρόπολη» με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες φαντάζει ισοδύναμα ελκυστική. Δυστυχώς όμως για τους εμπνευστές τους, οι ιδεολογικές αυτές κατασκευές δεν επαρκούν και έτσι το εγχείρημα διεθνοποίησης της Αθήνας δεν μοιάζει εφικτό, ενώ το κοινωνικό και πολεοδομικό κόστος από τις παραβλέψεις των καθημερινών αναγκών της πόλης είναι ήδη ορατό.

Απέναντι στην «ενιαία σκέψη» για τις πόλεις επείγει η κριτική μας και η επεξεργασία νέων προτάσεων. Η «θεωρία» για τις διεθνείς πόλεις δεν είναι θε-

Αριστερά: κτήριο Ο.Ε. Αθήνα 2004
Δεξιά: Κηφισίας / Αττική Οδός 2004

ωρία, αλλά ένα άθροισμα εμπειρικών παρατηρήσεων που περιέχουν ταυτολογίες για ό,τι το διεθνές κεφάλαιο θεωρεί δυναμικό και επιτυχημένο. Αυτό που χρειάζεται ίσως είναι η επαναπροσέγγιση των ζητημάτων αστικής ανάπτυξης με το αίτημα για «κανονικές, ανθρώπινες» πόλεις, όπως υποστηρίζουν οι Amin & Graham (1997). Να αμφισβητήσουμε τα νεοφιλελεύθερα πρότυπα των διεθνών πόλεων και τις αμετακίνητες σταθερές κατηγορίες τους και να αναζητήσουμε τις αναπτυξιακές προοπτικές σε περισσότερο κοινωνικά ευαίσθητες κατηγορίες. Μια εναλλακτική θεωρία και πρακτική για τις πόλεις βασίζεται στις εμπειρίες και τη γεωγραφία της καθημερινής ζωής ενός πολύ ευρύτερου και αντιπροσωπευτικότερου αριθμού πόλεων, και όχι μόνο των δυτικών, και αναφέρεται στις ανάγκες της πλειοψηφίας των κατοίκων των πόλεων και όχι μόνο σε εκείνες των στελεχών επιχειρήσεων. Οι αναλύσεις και οι πρακτικές της ριζοσπαστικής γεωγραφίας και πολεοδομίας και ο δημοκρατικός, συμμετοχικός προγραμματισμός εξακολουθούν να είναι επίκαιρα και δεν σημαίνουν επαναφορά των ολιστικών, δομικών σχεδίων. Υπάρχουν πολλές νέες ιδέες που έχουν εφαρμοστεί για «κανονικές, ανθρώπινες πόλεις», όπως οι «τράπεζες χρόνου» στις ιταλικές πόλεις και ο «συμμετοχικός προϋπολογισμός» στις μεγάλες πόλεις της Λατινικής Αμερικής και της Γερμανίας. Αλλά αυτά είναι μια άλλη ιστορία...

Υστερόγραφο

Ολοκληρώνουμε αυτό το κείμενο την περίοδο κατά την οποία, για δεύτερη φορά σε δύο χρόνια, η Αθήνα αποκλείστηκε από την υπόλοιπη Αττική, την Ελλάδα και τον κόσμο για δύο ημέρες από τα χιόνια (Φεβρουάριος 2004). Το «Διεθνές Παγοδρόμιο των Σπάτων» και η «Αρπαχτή Οδός», όπως ευφυώς μετονομάστηκαν τα δύο σύμβολα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και διαχείρισης δημοσίων αγαθών, αλλά και σύμβολα της αναβάθμισης των υποδομών για τη διεθνοποίηση της πόλης, έμειναν κλειστά για δύο ημέρες! Αν σε αυτά τα προβλήματα προσθέσουμε και εκείνα της ηλεκτροδότησης και υδροδότησης σε όλη την Αττική εκείνο το προεκλογικό τριήμερο, και αν θέλουμε να μιλήσουμε σοβαρά, τότε περιορίζονται πολύ τα περιθώρια διεκδίκησης ενός διεθνούς ρόλου και περρισεύουν το γέλιο και η χλεύη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθήνα 2004 / ΥΠΕΧΩΔΕ / Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (1997), *Χωρικές επιπτώσεις των Ολυμπιακών Αγώνων και σύνδεσή τους με το προγραμματικό πλαίσιο*, Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη).
- Amin, A., Graham, S. (1997), «The Ordinary City», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22: 571-587.
- Amin, A., Thrift, N. (2002), *Cities: Reimagining the Urban*, Cambridge: Polity.
- Βαΐου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Α., Χατζημαχάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1999), «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000», στο Δ. Οικονόμου, Γ. Πετράκος (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας*, σ. 65-92.
- Brenner, N., Theodore, N. (2002), «Cities and the Geographies of "Actually Existing Neoliberalism"», *Antipode*, 34(3): 349-379.
- Coffey, W., Bailly, A. (1996), «Economic Restructuring: A Conceptual Framework», στο W. Lever, A. Bailly (επιμ.), *The Spatial Impact of Economic Changes in Europe*, Aldershot: Avebury, σ. 13-37.
- European Bank of Reconstruction and Development (2003), *Transition Report: Integration and Regional Cooperation*, London: EBRD.

- Friedmann, J. (1995), «Where We Stand Now? A Decade of World City Research», στο P. Knox., P. Taylor (επιμ.), *World Cities in a World System*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedmann, J., Wolf, G. (1982), «World City Formation: An Agenda for Research and Action», *IJURR*, 6(3): 309-344.
- Gugler, J. (2004), *World Cities beyond the West: Globalization, Development and Inequality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Θεοτοκάς, Γ., Χαρλαύτη, Τ. (2004), *Ευπόμπη. Ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις, 1945-2000. Οργάνωση, διοίκηση και στρατηγικές*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Harvey, D. (2000), *Spaces of Hope*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Harvey, D. (2003), *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- IOBE (2001), *Αναβάθμιση της ποιότητας ζωής της πρωτεύουσας με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004*, Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη).
- Katznelson, I. (1992), *Marxism and the City*, Oxford: Oxford University Press.
- Kirkilis, D., Nikolaidis, E. (2004), «South Eastern Europe. Transition Implications for Regional Intergration», discussion paper, Dept. of Economics, University of Crete.
- Λαϊνά, Ε. (2003), «Ολυμπιακές πόλεις: συγκριτική ανάλυση στη διοργάνωση “mega-events”», *Αρχιτέκτονες* (περιοδικό του ΣΑΔΑΣ), 32 (Ιούνιος): 60-62.
- Labrianidis, L. (2003), «Delocalisation of Labour-Intensive Industries. An Argument in Favour of “Triangular Manufacturing” between Developed Countries - Greece - Balkans», στο G. Petrakos, P. Liargovas (επιμ.), *Regional Development and Cross-Border Cooperation in Southeastern Europe*, Volos: SEED, σ. 213-238.
- Langdale, J. (1989), «The Geography of International Business Telecommunications: The Role of Leased Networks», *Annals of the Association of American Geographers*, 79(4): 501-522.
- Mashimura, T. (1992), «The Urban Restructuring in Tokyo in the 1980s: Transforming Tokyo into a World City», *IJURR*, 16(1): 114-128.
- Meyer, D. R. (1991), «Change in the World System of Metropolises: The Role of Business Intermediaries», *Urban Geography*, 12(5): 393-416.
- O'Brien, R. (1992), *Global Financial Integration. The End of Geography*, New York: The Royal Institute of International Affairs.
- OECD (2002), *Industrial Statistics*, Paris.
- Οικονόμου, Δ. (2000), «Ο διεθνής μητροπολιτικός ρόλος της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και ο νέος ευρωπαϊκός χώρος», στο Γ. Κανκαλάς, Ε. Ανδρικοπούλου (επιμ.), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 333-467.
- Οικονόμου, Δ., Γετίμης, Π., Δεμαθάς, Ζ., Πετράκος, Γ., Πυργιώτης, Γ. (2001), *Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας
- Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.) (1999), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- ΟΡΣΑ (1999), *Ειδικό Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για την αναβάθμιση της εικόνας και λειτουργίας της Αθήνας-Αττικής του 2004*, Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη)
- Πυργιώτης, Γ. (1996), «Συμπεράσματα Α' Ενότητας», *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ*, Συνέδριο «Ένα Όραμα για την Αθήνα», αρ. 1934/16.12.96.
- Petrakos, G., Totev, S. (επιμ.) (2000), *The Development of the Balkan Region*, Aldershot: Ashgate.
- Pinol, J.-L. (2000), *Ο κόσμος των πόλεων τον 18ο αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Robinson, J. (2002), «Global and World Cities: A View of the Map», *IJURR*, 26(3): 531-554.
- Σταθάκης, Γ., Αφουξενίδης, Α., Γκλαβάνης, Π., Καρδάσης, Β., Πεσμαζόγλου, Β., Κανάς, Α. (2001), *Οι προοπτικές της κρητικής οικονομίας στο χώρο της Α. Μεσογείου*, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης (αδημοσίευτη μελέτη).
- Sassen, S. (1991), *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1994), *Cities in a World Economy*, Los Angeles, CA: Fine Forge Press.
- Scott, A. (επιμ.) (2001), *Global City-Regions: Trends, Theory, Policy*, Oxford: Oxford University Press.
- Short, J., Kim, Y., Kuus, M., Weels, H. (1996), «The Dirty Little Secret of World Cities Research: Data Problems in Comparative Analysis», *IJURR*, 20(4): 697-717.
- Swyngedow, E., Baeten, G. (2001), «Scaling the City: The Political Economy of “Glocal” Development in Brussels», *European Planning Studies*, 9(7): 827-849.
- Thrift, N. (1989), «Geography of International Economic Disorder», στο D. J. Johnston, R. J. Taylor (επιμ.), *A World in Crisis*, Oxford: Blackwell, σ. 16-78.
- Χάλαρης, Γ. (1997), «Κέντρα και επιτελικές λειτουργίες στις σύγχρονες μητροπόλεις», *Τόπος*, 13: 77-100.
- Χαρλαύτη, Τ. (2002), *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας*, Αθήνα: Νεφέλη.